

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΓΟΝΕΩΝ

Επιμέλεια: Α. Τριλιανός - Ι. Καράμηνας

Αθήνα 2004

Η διάσταση του φύλου στη σχέση οικογένειας και σχολείου

Μαρία Γκασούκα
Διδάκτωρ Κοινωνικής Λαογραφίας

Ο προσδιορισμός των ρόλων που αποδίδονται παραδοσιακά στις κοινωνικές κατηγορίες του Φύλου είναι το σύμφυτο αποτέλεσμα ενός οικονομικού συστήματος και ψυχοκοινωνικών διαδικασιών που ενισχύονται διαλεκτικά¹. Έτσι, η στρωματοποίηση της κοινωνίας δυτικού τύπου σε τάξεις συνοδεύεται από μία κατά φύλα κοινωνική ασυμμετρία. Παντού η σχέση αρσενικό/θηλυκό είναι σχέση ιεραρχίας: ιεραρχία κατά νόμο ή κατ' έθιμο, όπου υπεισέρχονται οι νόμοι και οι κανόνες. Το συγκεκριμένο ιεραρχημένο σύστημα –όπως και κάθε άλλο– περιβάλλεται με μύθους και ιδεολογήματα, προκειμένου να εξασφαλίσει τη νομιμοποίηση και την αποδοχή του, αποδίδοντας το γεγονός της έμφυλης ασυμμετρίας σε φυσικούς ή μεταφυσικούς παράγοντες. Ταυτόχρονα, αναπτύσσει ένα πλέγμα νοοτροπιών, αντιλήψεων και αναπαραστάσεων, δηλαδή μία κοινωνική συνείδηση και μία κατά Φύλα διαμορφωμένη κλίμακα αξιών, που συνεπάγεται διαφορετικές κατά Φύλο συμπεριφορές και προσδοκίες και συνθέτει αυτό που τα τελευταία χρόνια συνηθίσαμε να αποκαλούμε στις κοινωνικές επιστήμες –χάρη στη φεμινιστική σκέψη και έρευνα– Κοινωνικό Ρόλο του Φύλου.

Οι παραδοσιακές αναπαραστάσεις των Φύλων είναι ενταγμένες βαθιά στον ψυχισμό των ατόμων που συνθέτουν την κοινωνία. Το γεγονός δεν αφορά μόνο στους άνδρες, αλλά και στην πλειοψηφία των γυναικών που τις έχουν «εσωτερικεύσει» από την βρεφική τους ηλικία κι αυτό είναι φαινόμενο διαταξικό².

Για ποιο Φύλο συζητάμε: Βιολογικό Φύλο / Κοινωνικό Φύλο

Έως πρόσφατα και στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών η βιολογία εξηγούσε το κοινωνικά «κανονικό»: Η βιολογική διαφορά (και τα διαφορετικά ανατομικά χαρακτηριστικά) συνεπάγεται τη διαφορά των ρόλων ανάλογα με τα Φύλα και επιδρά στην αντίληψη που ο καθένας/καθεμία είχε για τον εαυτό του/της (ταυτότητα). Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, έχει σε σημαντικό βαθμό επιτευχθεί η «αποβιολογικοποίηση» των ανωτέρω επιστημών με την εισαγωγή σ' αυτές της αναλυτικής κατηγορίας Κοινωνικό Φύλο (Gender)³. Το Κοινωνικό Φύλο αντιδιαστέλλεται στο Βιολογικό Φύλο (Sex) και ορίζεται ως δομή κατεξοχήν κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική. Αναγνωρίζεται πλέον ως η βάση της κοινωνικής οργάνωσης, η «αρχή του σχετίζεσθαι»⁴ και αποτελεί ένα σύστημα σκέψης και ιδεολογικών αναπαραστάσεων που προσδιορίζουν το αρσενικό και το θηλυκό και κατασκευάζουν τις ταυτότητες του Φύλου⁵. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται πολύ συχνά αναφορά σε δύο ακόμα όρους: Στον *Κοινωνικό Ρόλο του Φύλου*, δηλαδή στις συμπεριφορές ενδιαφέροντα και υποχρεώσεις που ορίζονται από την κοινωνία ως κατάλληλα-αρμόζοντα για τους άνδρες και για τις γυναίκες. Στην *Ταυτότητα του Κοινωνικού Ρόλου του Φύλου*, δηλαδή στην αντίληψη που έχει το άτομο για το φύλο του. Είναι προφανές πως η μεταφορά των εικόνων και των μοντέλων συμπεριφοράς και του ρόλου και η ολοκλήρωσή τους από

τα παιδιά, αποτελούν μια ουσιαστική διάσταση της κοινωνικοποίησης των ατόμων.

**Κύριες ταξινομήσεις του βιολογικού Φύλου
και του κοινωνικού ρόλου του Φύλου⁶**

Βιολογικό Φύλο	ταξινομείται ως	γυναίκα ή άνδρας
Ταυτότητα του κοινωνικού ρόλου του φύλου	ταξινομείται ως	γυναίκα/κορίτσι ή άνδρας/αγόρι
Κοινωνικός ρόλος του Φύλου	ταξινομείται ως	θηλυκότητα ή αρρενωπότητα

Πηγή: P.J. Turner, *Βιολογικό Φύλο, Κοινωνικό Φύλο και Ταυτότητα του Εγώ*, σ. 6.

Οικογένεια και Φύλο

Μία πρώτη κοινωνική μεταφορά των μοντέλων του Φύλου πραγματοποιείται μέσα στην οικογένεια, από τη σύλληψη του παιδιού μέχρι τη γέννηση και στη διάρκεια των φροντίδων του βρέφους, στον τρόπο ανατροφής, μετά στον τρόπο της αγωγής του. Ο σχηματισμός των εικόνων του Φύλου και των αξιών με τις οποίες διαμορφώνεται γίνεται από πολύ νωρίς. Οι γονείς μεταφέρουν τις αντιλήψεις τους για τα Φύλα μέσα από τις πράξεις τους θέτοντας απαγορεύσεις, καναλιζάροντας τη συμπεριφορά του παιδιού με ένα ολόκληρο παιχνίδι μιμήσεων, με αλλαγές ενηλίκων-παιδιών, ενισχύοντάς την (τη συμπεριφορά) με ενθαρρύνσεις ή τιμωρίες⁷. Η συμπεριφορά των γονιών είναι προϊόν του δικού τους τρόπου αγωγής, εμπλουτισμένου και διορθωμένου από την παρούσα κοινωνική τους κατάσταση, από τις προσωπικές τους προτιμήσεις και το σύστημα αξιών που έχουν υιοθετήσει⁸. Όταν το παιδί μεγαλώνει και αρχίζει να έρχεται πιο

άμεσα σε επαφή με το σύνολο της κοινωνίας, ζώντας περισσότερο σε ομάδες «ίσιων», στη γειτονιά του, στο δρόμο, στο σχολείο, στις διακοπές, προσλαμβάνει νέες εικόνες των Φύλων, που του προτείνονται κατά τρόπο φυσιολογικό, εθελοντικό ή λίγο πολύ διάχυτο. Από τα έξι μέχρι τα δεκατέσσερα χρόνια περνάει μία ουσιαστική περίοδο μαθητείας, που διεγείρει ή καταστέλλει τις πρώτες αναπαραστάσεις των μοντέλων του Φύλου. Το παιδί κοινωνικοποιείται τότε κατά τρόπο εντατικό, για να γίνει ενήλικας, άνδρας/γυναίκα, ικανός/ή να ανταποκριθεί στις ανάγκες της κοινωνίας⁹.

Τα κορίτσια και τα αγόρια βρίσκονται αντιμέτωπα με εικόνες και μοντέλα γυναικών και ανδρών στις καθημερινές σχέσεις τους/τις με τους ενήλικες, καθώς και μέσα από τα μαζικά μέσα επικοινωνίας, όπου αυτές οι εικόνες παίρνουν τη μορφή ιδανικών μοντέλων. Πιο συγκεκριμένα:

Στη σχέση τους με το περιβάλλον και το χώρο τα παιδιά κοινωνικοποιούνται με τις δραστηριότητές τους και με την πληροφόρηση που τους προσφέρει το πλαίσιο της ζωής τους και πριν απ' όλα οι γονείς τους και οι κανόνες που διέπουν την ενδοοικογενειακή καθημερινότητα. Και τα κορίτσια και τα αγόρια στις ενδο- ή/και εξω-οικογενειακές τους συνήθειες προσδιορίζονται κατά κανόνα από τους παραδοσιακούς ρόλους. Έτσι ή αλλιώς, η παιδική ηλικία είναι εξαρχής διαποτισμένη από τις αναπαραστάσεις των συστημάτων και από τις αξίες της κοινωνίας. Για παράδειγμα, τα παιχνίδια των κοριτσιών και των αγοριών είναι από πολύ νωρίς διαφορετικά. Στις γιορτές, τα διαφορετικά παιχνίδια, ανάλογα με το Φύλο, και γενικά οι αγορές των γονέων εικονογραφούν τον έμφυλο διαχωρισμό δραστηριοτήτων που προτείνεται στα παιδιά. Από την άλλη, το περιεχόμενο της πείρας των κοριτσιών και το πεδίο αντιληπτικότητάς τους –τα παιχνίδια τους, οι εργασίες που απαιτούνται απ' αυτά, ο βαθμός αυτονομίας και ελευθερίας που τους επιτρέπεται έξω από το

σπίτι- συστηματικά τα σπρώχνουν στην περιοχή της οικογενειακής ζωής και του νοικοκυριού. Αντίστροφα, τα αγόρια τα προσανατολίζουν προς τον δημόσιο χώρο της ζωής, που «φυσιολογικά» τους ανήκει.

Επιπλέον, τα παιδιά έξι ή δέκα χρονών που έχουν ήδη βαθιά ολοκληρώσει τις κατηγορίες που αποδίδονται στα Φύλα, ζουν καταστάσεις διαφοροποιημένες κιάλας και ιεραρχημένες μέσα στην πράξη. Αν οι εικόνες του κοριτσιού και του αγοριού αναπαράγουν αυτές του άντρα και της γυναίκας -το «σωστό» αγόρι, παράτολμο, βίαιο, δυνατό, το «σωστό» κορίτσι, δειλό, γλυκό, στραμμένο στις δραστηριότητες του σπιτιού κ.λπ.-, οι προσδοκίες τους ανταποκρίνονται σε αυτές τις ιδιότητες και τα ωθούν σε αντίστοιχες δραστηριότητες («αυτοεκπληρούμενη προφητεία»). Η συμπεριφορά των αγοριών και των κοριτσιών που γίνεται αποδεκτή, διαφέρει, λοιπόν, και καταλήγει σε περιορισμούς και απαγορεύσεις ιδιαίτερα αυξημένες για το κορίτσι¹⁰. Κατά κανόνα, οι γονείς έμμεσα και κάποτε άμεσα απαιτούν από τα αγόρια να «συμπεριφέρονται σαν άνδρες», να αυτοπραγματώνονται «να είναι» και από τα κορίτσια να είναι «θηλυκά», «χαριτωμένα», «να δίνουν!». Γενικά, από την αναμονή του παιδιού ως τη γέννησή του, ο τρόπος που τρέφεται, που ντύνεται, το δωμάτιο που κοιμάται, οι οδηγίες που παίρνει, οι καθημερινές πράξεις, οι πρώτες δραστηριότητες μέσα στην οικογένεια, αποτελούν τα μέσα και τον τρόπο παραγωγής, ανάπτυξης και έκφρασης της κατασκευασμένης με βάση το Φύλο πολιτιστική «διαφοράς», η οποία, εντέλει, εσωτερικεύεται σε τέτοιο βαθμό από τα παιδιά ώστε να εκλαμβάνεται ως «φυσική»!

Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, χώρα με παραδοσιακές-πατριαρχικές δομές, τις περισσότερες φορές η ανατροφή των παιδιών και οι διαδικασίες κοινωνικοποίησής τους αντανακλούν το σεξισμό του κοινωνικού σώματος. Η περίφημη «σεξιστική αγωγή», την οποία αντιμάχεται τις τελευταίες δεκαετίες η φεμινιστική παιδα-

γωγική¹¹, δομείται και αναπτύσσεται στο πλαίσιο της οικογένειας πριν από την ολοκλήρωσή της στο σχολείο και στις κοινωνικές ομάδες των ομηλίκων. Επιτυγχάνεται δε με την ενεργητική συμμετοχή των γονέων και των λοιπών προσώπων του οικογενειακού περιβάλλοντος, κυρίως μέσα από την *ενίσχυση* (αφού οι γονείς και άλλα σημαντικά πρόσωπα αμείβουν την κατάλληλη και αρμόζουσα στο Φύλο συμπεριφορά του παιδιού ή αποδοκίμαζουν «ακατάλληλες» συμπεριφορές) και την *παρατήρηση* εκ μέρους των παιδιών της συμπεριφοράς των άλλων, ιδιαίτερα των ατόμων του ίδιου Φύλου, προκειμένου να τη μιμηθούν. Είναι δε προφανές πως τα κορίτσια και τα αγόρια εκτίθενται σε διαφορετικές δραστηριότητες και σε διαφορετικά και ιεραρχημένα πρότυπα ρόλων προς μίμηση.

Σχολείο και Φύλο

Αυτή η ίδια κατασκευασμένη έμφυλη πολιτιστική διαφορά μεταφέρεται σ' ένα χώρο προνομιούχο για την ενίσχυση και διεύρυνσή της, με τρόπους και μεθόδους αντίστοιχες με αυτές της οικογένειας: το χώρο του σχολείου. Ο θεσμός του σχολείου αποτελεί το σημαντικότερο κανάλι μεταφοράς των απεικονίσεων, των στερεοτύπων και των αξιών (μαζί πάντα με την οικογένεια αλλά και τα ΜΜΕ)¹². Παράγοντες όπως οι πολιτικές που αφορούν στην εκπαίδευση γενικότερα, το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών, σε συνδυασμό με το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων και την εικονογράφησή τους, το περίφημο «κρυφό» αναλυτικό πρόγραμμα, τα παιχνίδια και τα αθλήματα, οι στάσεις, οι συμπεριφορές, των εκπαιδευτικών, ανδρών και γυναικών, ο λόγος που οι εκπαιδευτικοί αρθρώνουν (και στον οποίο λόγο το αρσενικό υποκαθιστά και τα δύο Φύλα, κάνοντας το θηλυκό γένος αόρατο), οι παρεμβάσεις του κοινωνικού περι-

βάλλοντος του σχολείου (σύλλογοι γονέων, Τ.Α., εκκλησία κ.λπ.), συντελούν αποφασιστικά στη διατήρηση των παραδοσιακών ρόλων και συμπεριφορών και στην «εσωτερίκευσή» τους από τους μαθητές και τις μαθήτριες. Όπως επισημαίνει η Lynne Chisholm, «το σχολείο εξακολουθεί να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες αναπαραγωγής της ανισότητας ανάμεσα στα Φύλα. Και το κάνει αυτό όχι από μόνο του, αλλά σε συνδυασμό με τους ρόλους που διαδραματίζουν η οικογένεια και όλο το πολιτισμικό και οικονομικό πλαίσιο της κοινότητας. Το σχολείο είναι ο πιο σημαντικός από τους χώρους που λαμβάνονται αποφάσεις, γιατί επηρεάζει τις μελλοντικές ευκαιρίες και προοπτικές και είναι, ταυτόχρονα, πρωταρχικό κοινωνικοποιητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αποκτώνται εμπειρίες που διαμορφώνουν την αυτοαντίληψη»¹³. Όλες οι έρευνες συγκλίνουν στη διακριτική αντιμετώπιση αγοριών και κοριτσιών στο σχολικό περιβάλλον και σε κατά φύλα διαφοροποιημένες πρακτικές και προσδοκίες των εκπαιδευτικών. Η ίδια η οργάνωση και η δομή της σχολικής τάξης, η περιρρέουσα ατμόσφαιρά της, τα λεκτικά και μη λεκτικά μηνύματα που παράγονται στο πλαίσιό της, ισχυροποιούν τις υφιστάμενες διακρίσεις και «νομιμοποιούνται» από ένα σύνολο μύθων, με πιο γνωστό αυτόν της «φυσικής» αδυναμίας των κοριτσιών στην ενασχόληση με τα μαθηματικά και τις θετικές επιστήμες ευρύτερα σε σχέση με τα αγόρια¹⁴.

Η διάσταση του φύλου στη σχέση οικογένειας και σχολείου

Οι δάσκαλοι έχουν υψηλότερες προσδοκίες από τα αγόρια για τα μαθηματικά και τις θετικές επιστήμες από ό,τι έχουν από τα κορίτσια και δίνουν στα αγόρια περισσότερη προσοχή

Τα αγόρια και τα κορίτσια έχουν την ίδια γενική νοημοσύνη, αλλά έχουν διαπιστωθεί μικρές διαφορές ως προς τις γλωσσικές δεξιότητες και την αντίληψη του χώρου

Τα κορίτσια στην εφηβεία φοβούνται ότι τα αγόρια θα θεωρήσουν ότι έχουν λιγότερη θηλυκότητα αν επιτυγχάνουν υψηλότερες επιδόσεις σε τομείς που θεωρούνται «ανδρικοί»

Από τα πρώτα χρόνια της σχολικής φοίτησης, οι δάσκαλοι έχουν την τάση να ενθαρρύνουν τα αγόρια περισσότερο απ' ό,τι τα κορίτσια ώστε να προσπαθούν να λύσουν προβλήματα κατά τρόπο ανεξάρτητο

Τα μαθηματικά και οι θετικές επιστήμες παραδοσιακά θεωρούνται περισσότερο «ανδρικός» τομέας, ενώ η γλώσσα θεωρείται περισσότερο «γυναικείος» τομέας

Τα βιβλία και η τηλεόραση προβάλλουν συνήθως στερεότυπες εικόνες ανδρών και γυναικών· π.χ. οι άνδρες λύνουν με επιτυχία προβλήματα, ενώ οι γυναίκες είναι απλοί θεατές

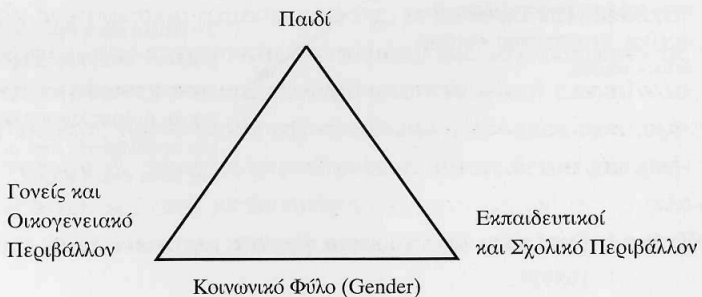
Σχήμα 1: Γιατί τόσα λίγα κορίτσια γίνονται μηχανικοί; (από: Campell, 1989)¹⁵

Στην Ελλάδα το πρόβλημα έχει αρχίσει να οριοθετείται μόλις τα τελευταία χρόνια και είναι πλέον ορατό το έλλειμμα που συνεπάγεται η αγνόηση της έμφυλης διάστασης της εκπαίδευσης, πρωτεύον στοιχείο της οποίας αποτελεί η αδυναμία έως σήμερα της πλειοψηφίας των εκπαιδευτικών να κατανοήσουν την πραγματικότητα, ν' αντιληφθούν την πολιτική και πολιτισμική σημασία

της αναπαραγωγής των διακρίσεων και των στερεοτύπων, τις επιπτώσεις τους στις επόμενες γενιές και να αποδεχθούν το ρόλο τους ως «κρίσιμοι παράγοντα στη διαδικασία μετασχηματισμού της εκπαίδευσης»¹⁶, αλλά και της κοινωνίας ευρύτερα, σε μη σεξιστική κατεύθυνση.

Οικογένεια - σχολείο: η διαμεσολάβηση του Φύλου

Η σχέση οικογένειας σχολείου είναι σχέση αμφίδρομη και επικοινωνιακή, που στοχεύει στην επιτυχή κάλυψη των ψυχοκοινωνικών και πολιτισμικών αναγκών του παιδιού. Οι αντιλήψεις για το Φύλο, το είδος της προσφερόμενης και από τους δύο αυτούς πρωταρχικούς φορείς κοινωνικοποίησης αγωγής, οι συνέπειες που η αγωγή αυτή θα έχει στη μελλοντική ζωή των παιδιών κ.λπ. διέπουν τη σχέση και διαμορφώνουν την κουλτούρα της.

Παρότι οι ερευνητές –αλλά συχνά και οι ερευνήτριες– αυτής της σχέσης τείνουν να υπερβαίνουν αυτή τη διάσταση, η ελληνική κοινωνία, ωστόσο, δεν μπορεί να αγνοήσει το ζήτημα της έμφυλης ισότητας και το ρόλο που μπορούν να παίξουν η οικογένεια και το σχολείο (από κοινού ή κατ' ιδίαν) για την άρση των διακρίσεων και ιεραρχιών που συνδέονται με το Κοινωνικό Φύλο. Το

αίτημα μιας μη σεξιστικής αγωγής των παιδιών έχει ήδη τεθεί από τη φεμινιστική σκέψη και επιστήμη. Δεν πρόκειται, ασφαλώς, για μια απλή υπόθεση αυτόματης αλλαγής νοοτροπιών και βαθιά ριζωμένων αντιλήψεων. Πρόκειται, αντίθετα, για μια πορεία αυτογνωσίας και αλλαγής, που επιβάλλει διεργασίες, ατομικές και συλλογικές, και απαιτεί σύνθετες στρατηγικές και ποικίλες προσεγγίσεις. Προϋποθέτει νέες γνώσεις και υψηλό βαθμό έμφυτης ευαισθητοποίησης γονέων και εκπαιδευτικών και επαναπροσδιορισμό στάσεων και πρακτικών Αγωγής εκ μέρους τους¹⁷. Προϋποθέτει, ακόμα, βαθιές αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα (λ.χ. συγγραφή νέων μη σεξιστικών σχολικών εγχειριδίων), κατάστρωση και υλοποίηση προγραμμάτων κατεύθυνσης των παιδιών σε δραστηριότητες που παραδοσιακά ανήκουν στο αντίθετο Φύλο, αλλά και προγραμμάτων ευαισθητοποίησης εκπαιδευτικών. Ακόμα προϋποθέτει την εισαγωγή ενός ολοκληρωμένου συστήματος σπουδών του Φύλου (Gender Studies) στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και πριν απ' όλα στα Παιδαγωγικά Τμήματα. Προϋποθέτει την ενίσχυση του θεσμού των Σχολών Γονέων και της οικογενειακής συμβουλευτικής και ενδυνάμωσης γενικότερα. Προϋποθέτει την ανάπτυξη ενός νέου λόγου για τα Φύλα, κυρίως ενός δημόσιου εκπαιδευτικού λόγου. Προϋποθέτει, τέλος, και συνεπάγεται τη σύνδεση της οικογένειας και του σχολείου με τη δημοκρατία, διαμορφώνοντας από την πιο τρυφερή ηλικία του/της τον/την συνειδητό/ή πολίτη/ίδα του αύριο.

Σημειώσεις

1. Μ. Γκασούκα (1998), *Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις του Φύλου. Ζητήματα Εξουσίας και Ιεραρχίας*, Αθήνα, σ. 9.
2. Επαληθεύεται εδώ χαρακτηριστικά η άποψη του Μαρξ περί δημιουργίας ταυτόχρονα με την ιδεολογία και μιας «ψευδούς συνείδησης» σε συνθήκες αλλοτρίωσης της ανθρώπινης ύπαρξης. Έτσι, η

- «ψευδής συνείδηση» των γυναικών προκύπτει από όλο το σύστημα των αντιλήψεων, νοοτροπιών, απεικονίσεων διαπαιδαγωγητικών πρακτικών, συμπεριφορών κ.λπ. που προβάλλει και επιβάλλει μια ανδροκεντρική στη φιλοσοφία και δομή της κοινωνία, ό.π. σ. 45.
3. Το σύστημα του Κοινωνικού Φύλου (Gender) εισήχθη στην επιστημονική έρευνα το 1972. Βλ. σχ. A. Okley (1972), *Sex, Gender and Society*, Temple Smith, London.
 4. Ε. Παπαταξιάρχη (1992), «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του Φύλου. Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», σ. 89, στο Ε. Παπαταξιάρχη & Θ. Παραδέλη (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, σ. 11-98.
 5. Δες σχ. Τζ. Μποκ (1993), «Πέρα από τις διχοτομίες», *Δίνη*, 6, σ. 62-63 καθώς και Η. Lips (1988), *Sex and Gender*, Mayfield Publ. Company, California.
 6. Αναφέρεται στο P.J. Turner (1998), *Βιολογικό Φύλο, Κοινωνικό Φύλο και ταυτότητα του Εγώ*, σ. 8, επιμ. Ν. Γιαννίτσας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
 7. A. Bandura (1977), *Social Learning Theory*, Prentice-Hall, N.J.
 8. B.J. Fagot-R.Hagan (1991), «Observations of parents reactions of sex-stereotyped behaviors: Age and Sex Effects», *Child Development*, 6, pp. 663-672.
 9. H.R. Schaffer (1995), *Early Socializations*, BPS Books, Leicester. Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τα Ελληνικά Γράμματα με τίτλο: *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του*.
 10. Δες σχ. Ε. Τζιανίνι-Μπελότι (1982), *Τι σόι κορίτσι είναι*, μετ. Ε. Σταύρακα, Νεφέλη, Αθήνα.
 11. Δες σχ. Δ. Κογκίδου (1994), «Η έμφυλη διάσταση στην εκπαίδευση. Σε ποιους τομείς απαιτείται παρέμβαση». Εκπαίδευση ως ισότητα ευκαιριών, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, 9/4/1994, Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα, σ. 262-270.
 12. Δες σχ. H.A. Giroux (1981), *Ideology, Culture and the Process of Schooling*, Temple U.P, Philadelphia.
 13. L. Chisholm (1994), «Κορίτσια εφηβικής ηλικίας και σχολείο: φύλο

Η διάσταση του φύλου στη σχέση οικογένειας και σχολείου

νεότητα και διαδικασίες μετάβασης», στο Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σ. 285-310.

14. Δες σχ. M. Wilson (ed.) (1991), *Girls and Young Women in Education. A European Perspective*, Pergamon Press, Oxford.
15. Αναφέρεται στο P.J. Turner, *Βιολογικό Φύλο, Κοινωνικό Φύλο και Ταυτότητα του Εγώ*, ό.π. σ. 19.
16. Δ. Κογκίδου, «Η έμφυλη διάσταση στην Εκπαίδευση. Σε ποιους τομείς απαιτείται παρέμβαση», ό.π.
17. Αποτελεί ιδιαίτερα θετικό γεγονός η υλοποίηση του έργου «Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης σε θέματα Ισότητας των Φύλων» από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) και το Υπ. Παιδείας στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ. Παραμένει, ωστόσο, ανοικτό το ζήτημα μιας αντίστοιχης δραστηριότητας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση.